

Maar overdag was alles vergeten en was ik gelukkig. Het was herfst, een gouden vroege herfst, en iedere dag scheen de zon. Geen ambtelijk schrijven, nog steeds niet. Vandaag naar de belastingdienst, de politie, het consulaat, en als het geluk het wilde, 's middags een vrij uurtje in Tiergarten. Misschien zouden we een bootje nemen. En Teddy had ik de hele dag.

Voorwaarts nu en omzien willen we niet.
Ons laten wiegen,
als op een wankel bootje op zee.

35

Vier weken later droeg ik kaplaarzen en een uniform met een band met een hakenkruis erop en marcheerde dagelijks urenlang als onderdeel van een geüniformeerde colonne in de omgeving van Jüterbog en zong samen met alle anderen in koor *Siehst du im Osten das Morgenrot* of *Märkische Heide* en meer van dergelijke marsliederen. We hadden ook een vlag, de vlag met het hakenkruis natuurlijk; soms werd die vlag voor ons uitgedragen, en als we door een dorp kwamen, dan staken overal de mensen hun hand voor de vlag omhoog of ze schoten snel een portiekje in. Ze deden dat omdat ze wel geleerd hadden dat wij, ik dus, hun een afranseling zouden geven als ze het niet zouden doen. Het maakte geen enkel verschil dat ik – met nog verschillende anderen onder ons – zelf voor die vlag in een portiekje schoot, als wij er niet direct achteraan moesten marcheren. Nu marcheerden we erachteraan en waren daarmee alleen al een stilzwijgende gewelddadige bedreiging voor iedere voorbijganger. En iedereen groette of vluchtte. Uit angst voor ons. Uit angst voor mij.

Nu nog word ik er helemaal naar van als ik goed over die situatie nadenk. Zij behelsde in een notendop het hele Duitse rijk.

36

Jüterbog is een garnizoensstadje in het zuiden van Brandenburg. Op een mooie herfstmorgen verschenen wij daar op het station, zo'n vijftig à honderd jonge mensen uit alle mogelijke windstreken van Duitsland. Jassen over de arm, reiskoffer in de hand en licht verlegen gezichten. Niemand van ons wist eigenlijk wat men met ons van plan was; eenieder vroeg zich een beetje af wat we hier eigenlijk moesten. We moesten assessorexamen doen, en waren te dien einde plotseling en absoluut ongevraagd op dit ongestadige provinciale perronnetje afgeleverd. Tegen de 'wereldbeschouwelijke scholing' had menig een zich wellicht met stille reserve en ironie gewapend. Maar niemand had zich waarschijnlijk van tevoren de eigenaardige, vreemd avontuurlijke situatie precies voorgesteld, hoe wij hier met onze koffertjes maar wat stonden in een of ander afgelegen gebied, met als enige opdracht te verschijnen op een plek die niemand kende, Nieuw Kamp geheten, met bedoelingen die ook al niemand helemaal duidelijk waren. Afgehaald werden we kennelijk niet. Uiteindelijk charterden we een wagen voor onze koffers. De chauffeur beschreef ons de route: een aantal kilometer straatweg. Een paar van ons stelden voor om nog een aantal auto's voor ons zelf te laten komen. Maar anderen wezen dat beslist van de hand: dat zou ons alleen maar komen te staan op een mooie ontvangst in het kamp, als we als fraaie heerschappen in auto's kwamen aanzetten! Enkel een van ons droegen SA-uniformen. Een van hen, kennelijk een leidersfiguur, commandeerde: 'In rijen van drie aantreden, ingerukt!', en aangezien niemand iets anders wist te be-

denken, gebeurde dat zo, en zetten we ons na enig chaotisch gehannes richting straatweg in beweging. De situatie kreeg plotseling een heel Duits aanzien: we waren rekruten die naar de kazerne marcheerden.

De sa'ers, zo'n zes of acht man, marcheerden in uniform aan kop; wij anderen sjokten, min of meer in de pas, erachteraan: een symbolisch tafereel. Vooraan poogde men te zingen: eerst sa-liederen, daarna soldatenliederen en uiteindelijk volksliederen. Het bleek echter dat de meesten van ons de teksten niet kenden of hooguit het eerste couplet. Dus hielden ze uiteindelijk op met zingen, en marcheerden we zwijgend langs de straatweg; links en rechts lag in de herfstzon kaal land. Tijdens het marcheren liet ik mijn gedachten dwalen en bedacht dat de omwegen die mij naar Parijs moesten voeren wonderlijk waren.

In het kamp aangekomen moesten we om te beginnen wachten. We stonden daar maar afwachgend en ongemakkelijk en keken toe hoe andere referendarissen, die hier al woonden, met grote bezems het stof op de binnenplaats tussen de barakken eindeloos aan het vegen waren. (Acht dagen later wisten we heel precies dat dit 'kwartier zuiveren' heette en de natuurlijke bezigheid van de zaterdag was.) Daarbij zongen ze op een bijzondere, afgemeten-abrupte wijze, die de nazi's geïntroduceerd hadden, vreemde liederen. Ik deed moeite om de teksten te verstaan, kwam er allengs achter dat het om spotliedjes op de 'Märzgefallenen' ging – de mensen die na de overwinning van de nazi's plotseling ook nazi waren geworden – en had een paar minuten hoopvol domme illusies. Toen merkte ik dat de spot van een andere kant kwam dan ik in mijn naïviteit had gedacht.

'In drieëndertig,' zongen ze,
'Toen was de strijd voorbij...

In drieëndertig,
Toen ging die keurige meneer
Bij de uniformmaker op bezoek,
Kocht zich kleren van het fijnste doek,
Nu gaat die hufter als een opschepper tekeer...'

Het waren kennelijk snedige liederen van sa'ers uit de kring van 'Oud-strijders'. Vreemd was dat degenen die zo afgemeten zongen, voor het merendeel zelf 'Märzgefallenen' waren, of niet eens dat... Je kon het niet meer onderscheiden, ze droegen allemaal hetzelfde grauwe uniform met een hakenkruisband erop en ze zongen allemaal even afgemeten. Ik probeerde onzeker de mensen om mij heen die nog burgerkleding droegen en nog niet zongen te beoordelen; datzelfde deden ze waarschijnlijk met mij... 'Zou hij een nazi zijn? Kan maar beter voorzichtig zijn...'

Zo wachtten en wachtten we met onderbrekingen zo'n drie à vier uur lang. Tijdens die onderbrekingen kregen we laarzen, nappen, hakenkruisbanden en een 'hap' aardappelsoep uitgereikt. Tussen die bedrijven door moesten we telkens weer ongeveer een halfuur wachten. Het was alsof we in een grote, logge machine zaten, die er steeds een halfuur over deed om knarsend door te draaien. Daarna werden we nog medisch onderzocht, zo'n lomp en wat beledigend-sommier medisch onderzoek op militaire leest geschoeid: tong uitsteken, broek laten zakken – 'Hebt u een geslachtsziekte gehad?' – eenmaal even de borst beluisterd, eenmaal met een zaklamp tussen de benen geschenen, eenmaal met een hamertje op de knieschijven getikt, klaar. En daarna kregen we 'kamers' toegewezen, grote ruimtes met zo'n veertig à vijftig stapelbedden, kleine kastjes en twee lange eettafels met banken ervoor. Het had allemaal een ondubbelzinnig militair aanzien; het vreemde daaraan was alleen dat wij eigenlijk helemaal geen soldaat wil-

den worden, maar ons assessorexamen wilden doen. Niemand had ons ook verteld dat wij soldaten moesten worden; ook nu deed niemand dat, ofschoon we een toespraak te horen kregen.

Onze kameroudste liet ons namelijk aantreden. Hij was een SA'er, geen gewone SA'er, maar een Sturmführer. (Hij droeg drie sterretjes op zijn revers, en ik leerde die dag dat dat betekende dat hij een Sturmführer was, en dat dat zoiets als een commandant was. Overigens was hij net als wij referendaris.) Ik kan niet zeggen dat hij er onsympathiek uitzag. Het was een kleine, tengere jongen met bruin haar en een montere blik, geen dommekracht. Alleen een bepaalde uitdrukking op zijn gezicht viel me op, niet eens een uitgesproken onaangename uitdrukking, maar ze kwam me bekend voor en wekte pijnlijke herinneringen. Opeens wist ik het: het was exact diezelfde star-onverschrokken uitdrukking die die beste Brock sinds zijn bekering tot het nationaal-socialisme niet meer was kwijtgeraakt.

Hij commandeerde 'Geef acht!' en 'Op de plaats rust!', of liever gezegd, hij commandeerde eigenlijk niet, maar zei het met een weloverwogen overredende ondertoon, zo'n beetje alsof hij wilde zeggen: 'We spelen hier nu eenmaal een spel waarbij ik te commanderen heb, dus wees geen spelbrekers en gehoorzaam mij.' En zo deden wij hem dus allemaal dat plezier. Daarop hield hij zijn toespraak, die uit drie punten bestond.

Ten eerste, aangezien daar nog onduidelijkheid over leek te bestaan: hier in het kamp was er maar één aanspreekvorm, namelijk het kameraadschappelijke 'jij'.

Ten tweede, deze kamer zou de modelkamer van het kamp worden.

Ten derde: 'Als iemand zweetvoeten heeft, verwacht ik dat hij die 's ochtends en 's avonds wast. Dat eist de kameraadschap.'

En daarmee, verklaarde hij, was de dienst voor vandaag en morgen beëindigd. (Het was zaterdagmiddag.) Verlof om de stad in te gaan was er nog niet, maar hier in het kamp kon iedereen doen wat hij wilde. 'Ingerukt, mars.'

En zo hadden we, naast alle onbegrijpelijke en vreemde zaken die de dag tot dan toe al gebracht had, nog de zware opgave gekregen om nu anderhalve dag met niets de tijd te doden.

Aarzelend begonnen we kennis met elkaar te maken: aarzelend, omdat immers niemand van de ander wist of hij niet een nazi was, en omdat daarom behoedzaamheid geboden was. Enkelen probeerden volkomen openlijk aan te pappen met de geüniformeerde SA'ers, die echter een zekere trotse reserve tegenover hun civiele collega's tentoonspreidden. Ze voelden zich hier heel duidelijk een soort elite. Ik zocht, integendeel, naar gezichten die ik niet associeerde met het gezicht van een nazi. Maar kon je puur op het uiterlijk vertrouwen? Ik voelde me behoorlijk onbehaaglijk en besluiteloos.

Toen werd ikzelf door iemand aangesproken. Ik monsterde hem snel, hij had een normaal, open gezicht en blond haar, maar toch zag je zulke gezichten ook dikwijls bij de SA.

'Ik meen dat ik u al ergens anders heb gezien... eh, jou al heb gezien,' zei hij. 'Kan dat kloppen?'

'Ik weet het niet,' zei ik 'ik heb een slecht geheugen voor gezichten. Komt u... eh, kom je ook uit Berlijn?'

'Ja,' zei hij. En hij stelde zich voor, met een klein, niet-militair buiginkje. 'Burkard.'

Ook ik noemde mijn naam, en daarna poogden we te achterhalen waar we elkaar al eens konden hebben gezien. Het leidde tot een oncompromitterend gesprekje van tien minuten. Nadat we hadden vastgesteld dat we elkaar eigenlijk nergens gezien konden hebben, volgde een pauze. We schraapten onze keel.

‘Nou best,’ zei ik, ‘dan hebben we elkaar zonet hier gezien.’

‘Ja,’ zei hij.

Pauze.

‘Zou er hier ergens een kantine zijn?’ zei ik. ‘Zullen we samen een kop koffie gaan drinken?’

‘Waarom niet?’ zei hij. We vermeden het zo goed als we konden om een aanspreekvorm te gebruiken.

‘We moeten tenslotte toch iets doen,’ zei ik. En vervolgens, behoedzaam aftastend: ‘Merkwaardige bedoening hier, hè?’

Hij keek me van opzij aan en zei nog behoedzamer: ‘Ik heb nog geen goede indruk. Wat militair over het geheel genomen, niet?’

En zo zochten we de kantine, dronken koffie en boden elkaar over en weer sigaretten aan. De conversatie sleepte zich voort. We vermeden het om elkaar direct aan te spreken en om onszelf te compromitteren. Het was een vermoeiende conversatie.

‘Speelt u schaak?’ vroeg hij tenslotte. ‘Pardon, speel je schaak?’

‘Een beetje,’ zei ik. ‘Zullen we een partij spelen?’

‘Ik heb lang niet gespeeld,’ zei hij. ‘Maar er moeten hier schaakborden zijn, we zouden het toch eens kunnen proberen.’

We leenden een schaakspel bij de bar en begonnen te spelen. Ik zocht in mijn geheugen naar de theorieën over de openingszet. Ik had in geen tijden meer geschaakt, al heel wat jaren niet, en het zien van de stukken en de ontwikkeling van het spel herinnerden me opeens onweerstaanbaar aan een lang vervlogen tijd, waarin ik het verwoed had gedaan: mijn eerste studentenjaren, 1926, 1927 en de sfeer van toen met al haar jeugdig onbezorgde radicalisme, haar vrijheid en spontaniteit, de open en heftige discussies, haar gekheid, haar overmoedigheid... Als een vreemde zag ik een ogenblik mezelf hier zitten, zeven jaar ouder geworden, en weer aan het schaken, uit ongemak, met een wildvreemde, die ik moest tutoyeren, in een wonderlijk oord ver weg van de bewoonde wereld,

waarheen ik ontboden was zonder te weten waarvoor; en ik ervoer het vernederende en tevens avontuurlijke van de situatie, terwijl ik weloverwogen een pion verzette om de rokade voor te bereiden. Aan de wand hing een reusachtig portret van Hitler, die pruilend op me neerkeek.

De radio stond in een hoek te ruisen: marsmuziek, zoals gewoonlijk. Zes à acht mensen zaten nog verspreid aan andere tafeltjes wat te roken en koffie te drinken. De anderen waren waarschijnlijk in het kamp gaan wandelen. De ramen stonden open; stralen herfstzon vielen die middag schuin naar binnen.

Opeens stokte de radio. De banale marsmuziek die werd uitgezonden, bleef bij wijze van spreken met één voet in de lucht hangen. Een kwellende stilte volgde, waarin men er altijd nog op wachtte dat de voet weer op de grond werd gezet. In plaats daarvan zei een zalvende stem: 'Attentie, attentie! Hier volgt een speciaal bericht van de radiodienst.'

We keken allebei van achter onze schaakstukken op, maar vermeden het om elkaar aan te kijken. Het was zaterdag 13 oktober 1933, en het was het bericht dat Duitsland de Ontwapeningsconferentie en de Volkenbond verlaten had. De omroeper sprak in de omroepstijl die door Goebbels was geïntroduceerd, met de zalvende glibberigheid van een acteur die een intrigant moet spelen.

Hierna volgden nog heel wat andere speciale berichten. De Rijksdag was opnieuw ontbonden, de brave volgzame Rijksdag, die Hitler alle volmachten had verleend. Waarom eigenlijk? Bij de nieuwe verkiezingen zou er maar één partij zijn: de NSDAP. Dat vond ik, ondanks alles waaraan ik allang gewend was, verbazingwekkend. Verkiezingen waarbij er niets te kiezen viel. Gewaagd eigenlijk. Ik liet mijn blik vluchtig langs het gezicht van mijn tegenspeler glijden. Dat zag er ontzaglijk koel uit. De parlementen van de deelstaten waren ook ontbonden en zouden niet opnieuw herkozen

worden. Dit bericht viel volledig in het niet bij het voorgaande en leek oninteressant, ofschoon het het staatsrechtelijke einde betekende van zulke oude en beroemde entiteiten als bijvoorbeeld Pruisen en Beieren. Hitler zou 's avonds het Duitse volk toespreken. Mijn God, daar zouden we hier waarschijnlijk gezamenlijk naar moeten luisteren. 'Na dit speciale bericht van de radiodienst gaan we door met onze marsmuziek.' 'Tarumtata, tarumtata...'

Welnu, er sprong niemand spontaan op om 'Heil' of 'Hoera' te roepen. Maar verder gebeurde er ook niets. Burkard boog zijn gezicht zo diep over de stukken alsof er afgezien van onze schaakpartij in het leven niets interessants was. Ook aan de andere tafels zaten de mensen te zwijgen en bliezen de rook van hun sigaret uit met een buitengewoon veelzeggende blanco uitdrukking op hun gezicht. Terwijl er zoveel te zeggen zou zijn geweest! Ik werd helemaal misselijk van allerlei tegenstrijdige gevoelens. Ik verheugde me dat de nazi's nu heel duidelijk te ver waren gegaan, ik voelde een woedende vertwijfeling dat ik hier dus nu toch in het schuitje zat en mee zou moeten varen, ik vond het treurig dat de nazi's nu juist om een zaak waarin ze eigenlijk zogezegd gelijk hadden, schipbreuk zouden lijden, want 'gelijkwaardigheid' en 'vrijheid van verdediging', nietwaar, dat hadden toch ook die beste republikeinen altijd gewild, en dat was toch op zich niet onjuist geweest; en met een zekere machteloze woede stelde ik vast hoe leep ze een vertrouwensvotum in de wacht poogden te slepen met een leus waartegen eigenlijk niemand nee kon zeggen; terwijl de aankondiging van 'verkiezingen' waarbij men maar één partij kon kiezen, me totaal sprakeloos maakte en me hulpeloos deed zoeken naar een gepaste uitdrukking voor de groteske onbeschaamde provocatie. Het vroeg om gesprekken en discussies. In plaats daarvan zei ik alleen maar: 'Een heleboel tegelijk, niet?'

'Ja,' zei Burkard, zijn hoofd gebogen over de schaakstukken, 'met minder nemen de nazi's geen genoegen.'

Ha! Verraden! Ontmaskerd! Hij had 'de nazi's' gezegd. Wie 'de nazi's' zei, was er zelf geen. Je kon met hem praten.

'Ik denk toch dat het ditmaal zal mislopen,' begon ik geestdriftig. Maar hij keek met een volstrekt onnozele blik op. Hij merkte ondertussen wel dat hij zich vergaloppeerd had.

'Moeilijk te zeggen,' zei hij. 'Ik denk dat u uw looper gaat verliezen.' (Hij vergat zelfs 'je' te zeggen.)

'Denkt u?' zei ik, en probeerde me weer op het schaakbord te richten. Ik was totaal uit mijn concentratie geraakt.

Daarna speelden we onze partij af, zonder nog iets anders te zeggen dan zo nu en dan 'Schaak' of 'Gardez'.

's Avonds zaten we vervolgens allemaal in dezelfde kantine met dat grote portret waarop Hitler pruilend op ons neerblikte en hoorden we zijn stem schallen uit de radio. De sa'ers domineerden nu het toneel en lachten of knikten bij de juiste passages bijna net zo knap als leden van de Rijksdag. We zaten of stonden dicht opeengeperst, en daarin lag iets afschuwelijks onontkoombars. Men kon zich minder dan anders onttrekken aan de woordenstroom uit de radio, zo ingeklemd tussen anderen van wie men niet goed wist hoe ze werkelijk dachten. Sommigen waren duidelijk enthousiast, anderen keken ondoorgroendelijk. Gesproken werd er maar door één man: onzichtbaar, op de radio.

Toen hij uitgesproken was, kwam het ergste. De muziek zette in: *Deutschland über alles*, en alles en iedereen hief de arm. Wellicht aarzelden er een paar, net als ik. Het had iets afgrijselijks vernederends. Maar wilden we ons examen doen of niet? Ik had, voor het eerst, plotseling een gevoel dat zo sterk was als een bepaalde smaak in je mond, het gevoel: 'Het telt immers niet. Ik ben het immers helemaal niet, het geldt niet.' En met dit gevoel hief ook ik mijn arm en hield hem gestrekt in de lucht, ongeveer drie minuten lang. Zo lang duren het *Deutschland*- en het *Horst-Wessel*-lied. De mees-

ten zongen mee, afgemeten en dof-dreunend. Ik bewoog wat met mijn lippen en deed of ik zong, zoals men dat in de kerk bij het zingen van koralen doet.

Maar allemaal hadden we onze arm in de lucht geheven, en zo stonden we voor het blinde radiotoestel, dat slechts de armen omhoogtrok zoals een poppenspeler de armen van zijn marionetten, en zongen of deden alsof we zongen; ieder de Gestapo van de ander.

37

Zoals bekend reageerden de andere landen absoluut niet op Hitlers uittreden uit de Volkenbond en op de bewapening die vanaf dat ogenblik nogal demonstratief openlijk (ofschoon in een kader van verbale ontkenningen) werd opgeschroefd; en in de dagen daarna proefde ik voor het eerst het uit lafhartige geruststelling en diepe teleurstelling gemengde gevoel, dat in de jaren daarna voor mij en mijns gelijken een intens trieste, herhaalde ervaring zou worden.

In diezelfde dagen begon onze 'wereldbeschouwelijke scholing'. Zij verliep op een opmerkelijk indirecte en niet ongeraffineerde wijze.

Waar we op voorbereid waren geweest, waren toespraken, voordrachten en discussies die verkapte ondervragingen waren. Niets van dat al gebeurde. In plaats daarvan kregen we op maandag passende uniformen uitgereikt: grauwe uniformen, die van boven wat overhingen als een blouse, zoals de Russen die in de Wereldoorlog hadden gedragen, met kwartiermutsen en koppels. In een dergelijke militaire uitrusting marcheerden we met zware tred door het kamp, hadden evenwel aanvankelijk niets anders te doen dan onze tentamens te maken: krijgshaftige, veldgrijze examenkandidaten.

Hierna begon dat wat ‘de dienst’ heette. Oppervlakkig beschouwd had het een zekere overeenkomst met de militaire dienst, namelijk in zoverre dat onze leiders – sa-Sturmführer en soortgelijk volk – zich volledig bedienden van de klassieke toon van de sergeant-majoor. We leerden bijvoorbeeld helemaal niet om met wapens om te gaan. We exerceerden een beetje, en voor het overige leerden we marcheren, zingen en groeten. Met ‘groeten’ bijvoorbeeld hielden we ons een hele ochtend als volgt bezig.

We stonden aangetreden in rijen van drie. Steeds werd aan drie mannen naast elkaar het bevel gegeven om op te marcheren, terwijl de ‘groepscommandant’ – dat was de officiële benaming van onze bevelvoerder – richting en houding controlerend, een paar stappen links voor hen naar achteren liep. Plotseling schreeuwde de groepscommandant met het volume van een ontploffende bom: ‘Heil Hitler’, waarop de drie mannen tegelijkertijd stram de linkerduim met de rest van de hand zijwaarts gespreid in de koppel moesten duwen, de rechterarm met gestrekte hand vliegensvlug zo naar voren moesten steken dat de vingertoppen zich precies ter hoogte van de pupillen bevonden, het hoofd met een ruk naar links moesten draaien en, nadat ze stilletjes ‘twee-drie’ hadden geteld, volkomen unisono en eveneens met de geluidsssterkte en geluidssnelheid van een ontploffende bom ‘Heil Hitler, groepscommandant!’ moesten uitroepen. Was dat niet in orde, dan was het ‘Terug, opgemarcheerd, mars’, en werd de oefening herhaald. In het andere geval kwamen de volgende drie aangelopen, en hadden de eersten tien minuten lang niets te doen, totdat ze weer aan de beurt waren. De oefening duurde twee à drie uur.

Of we marcheerden eenvoudigweg, marcheerden één, twee, drie of ook wel vier uur in het gebied, zonder dat deze tochten een bestemming of een duidelijk doel hadden. Onderweg zongen we. Er waren drie soorten liedjes, die we ’s middags tijdens de zanglessen

leerden en 's ochtends onderweg zongen. Ten eerste waren er de sabelieren, het soort pennenvruchten dat dikwijls door dichtende winkelbediendes aan de culturele pagina van een lokaal krantje wordt opgestuurd; daarin worden voornamelijk de joden bedreigd, maar staan tegelijkertijd regels als:

‘De gouden avondzon
zond haar laatste licht,’ enz.

Vervolgens waren er soldatenliederen uit de jongste oorlog, lichtpathetische dwaze liedjes, bijna allemaal met rijkelijk veel onfatsoenlijke varianten en niet zonder een prikkelend sentiment. En ten slotte waren er de vreemde ‘landarbeidersliederen’, waarin we bijvoorbeeld verklaarden dat we de bende, de ‘zwarte bende’ van Geyer waren en het klooster in brand zouden zetten (Florian Geyer was een figuur uit de Boerenoorlog, 1525). Deze liedjes waren het meest geliefd en werden afgemetener en wilder gezongen dan alle andere. Ik ben ervan overtuigd dat minstens de helft van deze Duitse referendarissen en aankomende rechters zich werkelijk die zwarte bende van Geyer voelde, die nou net de het klooster in brand wilde zetten, terwijl ze rondmarcheerden over de straatwegen in de omgeving van het protestantse Jüterbog. Vol woeste vreugde, als kinderen die volledig in hun spel opgaan en met een rauwe, doordringende stem, als een met knotsen bewapende colonne oude Germanen, zongen ze:

‘We zeggen het de Heer in de hemel aan,
heia hoho!
dat we die papen dood willen slaan,
heia hoho!!
Daar gaat-ie dan!

Man voor man!

Zet het klooster nu in brand!’

Ik zong trouwens ook mee. We zongen allemaal.

En hieruit bestond onze wereldbeschouwelijke scholing. Doordat we meededen met het spel dat er met ons werd gespeeld, veranderden we geheel automatisch zo niet in nazi’s, dan toch in bruikbaar materiaal voor de nazi’s. En we deden mee. Waarom eigenlijk?

Hier komen verschillende elementen bijeen, onbeduidende en belangrijke argumenten, verzachtende en belastende. Beslist de oppervlakkigste was dat we immers allemaal ons examen wilden doen, en dat dit nu eenmaal plotseling een vereiste voor het examen was geworden. De geheimzinnige toespelingen op het feit dat het ‘kamprapport’ een grote rol bij het examen zou spelen en dat men slecht gemaakte tentamens recht kon compenseren door stevig te marcheren en energie te zingen, speelden wellicht een zekere rol en wakkerden waarschijnlijk de geestdrift aan. Maar veel beslissender was wel dat we ook volledig overrompeld waren en hoege-naamd geen idee hadden wat voor spel er eigenlijk met ons gespeeld werd en wat daartegen te doen zou zijn geweest. Muiten. Gewoonweg het kamp verlaten en naar huis gaan? Maar dat had van tevoren afgesproken moeten worden, en onder het dunne laagje ruwe en hartelijke kameraadschap van het kampleven koesterden we toch allemaal het grootste wantrouwen tegenover elkaar. Bovendien waren we veel te nieuwsgierig waarop dit nu eigenlijk allemaal uit zou lopen. En ten slotte was daar een merkwaardige, heel Duitse eerzucht, die zich plotseling deed gelden, zonder dat we dat zo direct in de gaten hadden, namelijk een abstracte eerzucht gericht op degelijkheid, de eerzucht iets wat je wordt opgedragen – ook als dat totaal zinloos, onbegrijpelijk en zelfs verne-

derend is – zo goed mogelijk te doen, zo degelijk, zakelijk en grondig als maar voorstelbaar uit te voeren. Moesten we kasten schoonmaken? Marcheren? Zingen? Het was weliswaar idioot, maar goed, we wilden laten zien dat we kasten konden schoonmaken zoals geen professionele kastenschoonmaker dat kon, konden marcheren als doorgewinterde soldaten en zo afgemeten konden zingen dat de bomen bogen. Deze verabsolutering van de degelijkheid is een Duitse ondeugd; de Duitsers denken dat ze een deugd is. In ieder geval is ze een van de diepst verankerde Duitse eigenschappen. We kunnen niet anders. We zijn de slechtste saboteurs ter wereld. Wat we doen, moeten we voortreffelijk doen, hier verstomt het geweten en het zelfrespect. Dat, om de dingen die we doen goéd te doen – totaal onverschillig wat het is: of het nu gaat om fatsoenlijk en zinvol werk, om een avontuur of een misdrijf – dat nu biedt ons een intense, zondig-zalige bedwelming, die ons bevrijdt van iedere gedachte over de zin en de betekenis van wat we nu eigenlijk doen. ‘Maar het is werkelijk knap werk,’ zegt zelfs de politieagent in Duitsland nog bewonderend als hij het grondig en systematisch leeggeroofde werkterrein van een inbreker overziet.

Hier was de zwakke plek van ons allemaal of we nu verder wel of geen nazi waren. En hier werden we met opmerkelijke psychologisch-strategische behendigheid benaderd.

Helemaal goed werd het echter pas toen er na zo’n één à twee weken een plotselinge wisseling van het scholingsteam plaatsvond. De SA-Sturmführer, die tot dan toe het bevel over ons hadden gevoerd, verdwenen op een dag ineens, om zelf voor verdere ‘scholing’ naar een of ander ‘kamp’ te gaan; en in plaats daarvan verscheen er een luitenant van de Reichswehr met een dozijn onderofficieren.

Een innemende jongeman stond op een morgen plotseling voor onze groep, net toen we, in de stromende regen, klaarstonden om aan een van onze tochten te beginnen. ‘Wat kijkt u allemaal somber-

tjes,' zei hij, 'met zulk aangenaam weer, en zulke aangename bezigheden!' Dat klonk vriendelijk en menselijk. Zelfs het burgerlijke 'u' werd ons niet onthouden. Van zijn mening over de SA in het algemeen en over onze vertrekkende SA-bevelhebbers in het bijzonder maakte hij geen geheim, en de onderofficieren deden dat nog minder. 'Nu wordt er hier wat fatsoenlijks verricht,' verklaarde diezelfde middag onderofficier Schmidt, die onze groep overnam, en weldra kregen we geweren overhandigd en leerden eerst eens de zeven onderdelen van een geweer, en vervolgens hoe men ermee schiet. Het was gewoonweg bevrijdend. We waren nu dus werkelijk rekruten, en we waren geneigd dit als een prettige vooruitgang te beschouwen. We wisten nu tenminste wat voor spel er gespeeld werd en waarvoor we hier waren! De stilzwijgende, voortdurende vernedering, gelegen in het feit dat we de hele dag dingen moesten doen die hoegenaamd geen enkele duidelijk zichtbare zin en ratio hadden, was voorbij. Zo blij als we waren! We waren werkelijk al heel behoorlijk wereldbeschouwelijk geschoold...

Aan Hitler wordt de uitspraak toegeschreven: 'Allen die graag tegen ons hadden willen strijden, dienen nu... in de Reichswehr.' Een uitspraak die waarheidsgetrouwer is dan Hitlers uitspraken in het algemeen. Inderdaad is de Reichswehr het grote vergaarbekken geworden van bijna alle Duitsers die geen nazi zijn: van de doorsnee Duitse massa met haar enorme behoefte aan degelijkheid en activiteit en haar intellectuele en zedelijke lafhartigheid. Hier was een domein waar men niet voortdurend de arm moest heffen, waar men zich zelfs weleens zonder al te groot gevaar kon permitteren om iets grofs te zeggen over Hitler en de nazi's; waar men anderzijds op de meest effectieve en meest grondige wijze aan het werk werd gehouden, waar alles 'gesmeerd' liep, waar 'behoorlijk werk werd verricht', waar men – het mooist van alles – alleen maar 'zwijgend zijn plicht moest doen' en daarmee bevrijd

was van de last te moeten nadenken en van een eigen morele verantwoordelijkheid, en waar men zich niet behoefde af te vragen op wie men ooit zou moeten schieten en voor wie men dat zou moeten doen. Velen die nog een extra geruststelling nodig hadden, troostten zich jarenlang met het idee dat ‘op een dag de Reichswehr aan het hele zootje een einde zou maken.’ En allen negeerden bewust het feit dat juist de Reichswehr het kanaal was waardoor hun krachten ten dienste van Hitler kwamen te staan. Een belangrijk, een beslissend proces. Destijds in Jüterbog maakte ik een microscopisch klein fragmentje ervan mee, maar precies als onder een microscoop: van heel dichtbij en sterk vergroot, waardoor alle psychologische details ervan worden blootgelegd.

We werden ijverige rekruten. Na een paar weken waren we bijna vergeten hoe merkwaardig het eigenlijk was dat we hier leerden schieten om ons examen te kunnen doen. Het militaire leven kent zijn eigen wetmatigheid. Was men daar eenmaal deel van, dan was men niet meer vrij om zich af te vragen hoe, waarom en waarvoor men er eigenlijk in terechtgekomen was. We hadden het verschrikkelijk druk met het poetsen van onze geweren en laarzen, met te leren om precies te richten en dekking te zoeken, voeling met elkaar te houden en in de pas te lopen. Bovendien waren we lichamelijk veel te moe om na te denken, waren de onderofficieren buitengewoon vriendelijk – absoluut niet zulke barse majoors klassieke stijl – en waren we dolblij dat ons nationaal-socialistische voordrachten bespaard bleven en vonden we dat we er geweldig af waren gekomen. Ja, toen er op een dag (op zaterdagmiddag nog wel) toch een keer bij wijze van proef een dergelijke lezing werd gehouden, door een collega-referendaris die een of andere middenpositie in de partij innam, leidde dat welhaast tot een oproer. Tijdens de lezing werd er geschuifeld, en de spreker kreeg de nacht erop bijna een pak slaag. Buitengewoon openlijk en in onparle-

mentaire bewoordingen bekritiseerde men weliswaar niet de nazi-
'wereldbeschouwing' als zodanig, dat nog net niet, maar wel het
'niveau' dat men ons daar had toegedacht. Als soldaten konden we
tenminste eens onze mond opendoen! Als gewone referendarissen
zouden we dat, die eerste dagen, niet hebben gewaagd.

Zo dachten we dus dat we ontsnapt waren aan de wereldbe-
schouwelijke scholing en merkten niet dat we ermiddenin zaten.
En op een dag kregen we een lezing te horen die de puntjes op de
i zette. Geen partijlezing ditmaal, niets tegen de joden of tegen het
'systeem', of over de mystieke gaven van de Führer en de schande-
lijke Vrede van Versailles, niets van dat alles, maar iets veel en veel
effectievers. Onze luitenant en hoogste bevelhebber hield voor ons
een lezing over de Slag aan de Marne.

Als hij een professionele propagandist was geweest, had hij niets
doortrapt-geraffineerders kunnen doen. Waarschijnlijk handelde
hij echter volkomen instinctief bij de keuze van zijn onderwerp en
deelde hij, al te goed van vertrouwen, de ideeën die hij wilde over-
dragen.

Het beeld dat de Duitsers van de Slag aan de Marne hebben,
wijkt zeer aanzienlijk af van dat wat er in de rest van de wereld over
bestaat. Terwijl men er elders bijvoorbeeld over twist of de be-
langrijkste verdienste bij het behalen van de overwinning op het
conto moet worden geschreven van Gallieni, Joffre of Foch, is een
dergelijke vraag in Duitsland volledig non-existent, omdat hele-
maal niet wordt toegegeven dat het om een overwinning van de
geallieerden gaat. Veeleer is het beeld dat alle Duitsers duchtig is
ingeprent aldus, dat een eigenlijk door de Duitsers gewonnen slag
door een reeks noodlottige misverstanden werd afgebroken, uitge-
rekend op het moment dat de beslissing ten gunste van de Duitsers
zo goed als gevallen was. En verder dat zonder deze misverstanden
absoluut niet alleen de slag, maar beslist de hele oorlog zou zijn ge-

wonnen, en dat alleen die misverstanden er debet aan waren dat vanaf dat moment de vernietigings- en stellingenoorlog begon, die de Duitsers weliswaar ook nog zouden hebben gewonnen, als niet... Hier komen nog meer legenden bij.

Dit zelf gecreëerde beeld kwelt de Duitsers verschrikkelijk. Het prikt als een doorn in het vlees.

Ze interesseren zich helemaal niet zo bijzonder voor de schuld-vraag van de oorlog, die elders zo belangrijk wordt gevonden. Heel heimelijk hebben ze er helemaal niets op tegen de oorlog veroorzaakt te hebben, hoewel het natuurlijk ook bon ton is om dat kort en bondig te bestrijden. Wat hen ergert en kwelt, is alleen dat ze de oorlog verlóren hebben. Maar zelfs de echte uiteindelijke ineenstorting – ofschoon men poogt om die natuurlijk ook met allerlei verklaringen te ontkennen, nu eens met de legende van de ‘dolkstoot in de rug’, dan weer met die andere legende dat Duitsland vrijwillig, vertrouwend op de veertien punten van Wilson de wapens had neergelegd om vervolgens schandelijk te worden bedrogen – kwetst en kwelt niet zo erg als het verlies van de Slag aan de Marne. Want destijds, zo wil de Duitse historische legende, heeft men de snelle en glorieuze eindoverwinning, die men al in handen had, rakelings aan zich voorbij laten gaan door misverstanden, verwarring en wat stomme pech in de organisatie. En dat is ondraaglijk. Bijna iedere Duitser heeft het schetskaartje met de positie van de legers op 5 en 6 september 1914 voor zijn geestesoog, en bijna iedere Duitser heeft wel vertwijfeld zitten rommelen met de zwarte lijnen: alleen maar deze zwenking van het Tweede leger – alleen maar deze onbeduidende manoeuvre van de reservekorpsen – en de oorlog was gewonnen! Waarom werd die niet uitgevoerd? Nog altijd discussieert men erover wie nu eigenlijk schuldig is aan het noodlottige, overbodige bevel om terug te trekken. Moltke, overste Hentsch, generaal-overste Bülow... En uit dit hele beeld vloeit

onvermijdelijk de gedachte voort: dat moet hersteld worden... De partij moet nog eenmaal zoals ze stond worden opgezet, en ditmaal moeten we het goed doen... Het is niet eens de 'schandelijke vrede van Versailles' die zozeer schreeuwt om annulering en revanche als wel deze technische blamage, deze 'eigenlijk' gewonnen en slechts per abuis verloren slag.

Onze luitenant liet het geheel, zoals de Duitse historische legende het geschilderd heeft, zich voor onze ogen ontrollen: hij liet het Eerste leger zijn beroemde zwenking langs Parijs maken, liet de flankaanval van Gallieni vanuit Parijs losbarsten, het Eerste leger in geforceerde marsen naar het noordwesten omdraaien, de bedreiging van de flank tot staan brengen, daarbij het beruchte noodlottige gat tussen het Eerste en Tweede leger ontstaan en toen... toen hadden dus de reservekorpsen van het Tweede leger moeten... In plaats daarvan de ziekelijke opperbevelhebber, die ver weg was en niet goed geïnformeerd, de crisis van de zenuwzwakke overste Hentsch enz enz. tot en met het ondraaglijke ellendige en oneerlijke einde...

En zo, ondraaglijk gepijnigd en onbevredigd door deze afloop, liet hij ons achter, en daar barstten de militaire discussies al los: 'Als Bülow... Als Hentsch... Als Kluck... Hier hadden het Tweede en Derde leger Foch in de tang moeten nemen...' 'We deden allemaal mee om de Slag aan de Marne nu, negentien jaar later, te corrigeren. En bijna onvermijdelijk ging dat over in een discussie over de kansen bij een nieuwe oorlog, en hoe men het ditmaal beter zou doen. 'Als nu maar eerst de bewapening voltooid is!' 'Maar ze zullen ons die nooit laten voltooien,' zei de een. 'Jawel, dat zullen ze wel,' zei een ander. 'Want één ding weten ze: ook al hebben we ook nu nog te weinig soldaten, we hebben wel piloten genoeg om, voordat we uitgeschakeld zijn, nog 's nachts even naar Parijs te vliegen en het finaal kapot te gooien!'

En wij verbeeldden ons nog dat we geen wereldbeschouwelijke scholing hadden gekregen en geen nazi's waren geworden!

38

En ik? Ik merk dat ik alweer een poos geen gelegenheid heb gehad het woord 'ik' in mijn verhaal te gebruiken. Ik heb afwisselend in de derde of in de eerste persoon meervoud verteld; voor de eerste persoon enkelvoud deed zich geen gelegenheid voor. Dat is geen toeval. Het was een van de kernpunten – wellicht dé kern – van wat er daar in het kamp met ons gebeurde, dat de individuele persoon van ieder van ons afzonderlijk daar helemaal geen rol bij speelde; dat hij volledig uitgeschakeld en mat gezet was; dat hij zogezegd niet telde. De stand van zaken was van meet af aan iedere keer zo dat voor het individu helemaal geen speelruimte restte. Wat men 'privé' en 'eigenlijk' was en dacht, was onbetekenend en terzijde geschoven, was bij wijze van spreken opgeschort. Andersom had je op momenten dat je tijd had om je op jezelf te bezinnen, 's nachts bijvoorbeeld, als je tussen het veelstemmige gesnurk van je kameraden wakker werd, een gevoel van onwerkelijkheid en ongeldigheid van wat daar feitelijk plaatsvond en waaraan je mechanisch deelnam. Slechts die momenten resteerden ook om zoiets als rekenschap tegenover jezelf af te leggen en een zekere, uiterste stelling voor jezelf te betrekken. Zo bijvoorbeeld:

Goed, het duurt vier of zes of acht weken. Ik moet het onopvallend doorstaan, dan komt het examen en daarna ga ik naar Parijs en is alles vergeten en er nooit geweest. Intussen is het een avontuur en een ervaring. Eén ding mag ik nooit doen: niets zelf zeggen waarvoor ik me later zou moeten schamen. Op de schietschijf schieten, okay. Maar niet op mensen. Me niet binden. Me niet uit-

leveren... Nog iets? Maar al het andere was al vergeven en verloren. Ik droeg een uniform met een hakenkruisband. Ik stond in de houding en poetste mijn geweer. Maar dat gold allemaal helemaal niet. Er was me niets gevraagd, voordat ik dat deed. Het was immers helemaal niet ikzelf die dat deed. Het was een spel, en ik speelde een rol.

Maar wellicht, God behoeft, was er ergens een instantie die dat niet aanvaardde, maar eenvoudigweg alles zoals het gebeurde opschreef. Die niet in iemands hart keek, maar eenvoudigweg naar die hakenkruisband. Stond ik voor die instantie, dan was ik er beroerd aan toe. Mijn God! Waar zat de fout? Wat moest ik de rechter antwoorden die mij vroeg: Je draagt daar een hakenkruisband. Dat wil je helemaal niet? Goed. Waarom doe je het dan?

Had ik misschien direct de eerste dag moeten weigeren, toen de banden werden overhandigd? Direct verklaren: Nee, zoiets doe ik niet om, en het vertrappen? Maar dat zou krankzinnig zijn geweest en, meer nog, belachelijk. Het zou alleen betekend hebben dat ik terecht was gekomen in een concentratiekamp en niet in Parijs, en mijn belofte aan mijn vader brak om mijn examen te doen. En waarschijnlijk zou sterven, voor niets, voor een donquichotterie, een gebaar dat niet eens een publiek had. Belachelijk. Iedereen droeg hier die armband en ik wist beslist wel dat er meer mensen waren die er 'privé' precies zo over dachten als ik. Als ik me druk had gemaakt, dan zouden ze hun schouders hebben opgehaald. Het was beter dat ik nu die band droeg, dan bleef ik vrij en kon later mijn vrijheid echt gebruiken. Het was beter dat ik nu goed leerde schieten; dan zou ik later wellicht kunnen schieten als ik dat nodig had voor een nuttig doel...

Maar daaronder maalde een verontrustend stemmetje: het helpt allemaal niets, je hebt de band gedragen.

De kameraden snurkten, lagen te woelen en produceerden ook andere geluiden. Alleen ik was wakker en alleen. De lucht was heel bedompt. Je zou een raam open moeten doen. Bij het raam zag je de maan schijnen. Je zou weer moeten slapen.

Maar nu lukte het niet meer zo gemakkelijk om weer in te slapen. Hier wakker te worden was vervelend. Ik draaide me op mijn andere kant. De adem van mijn buurman rook niet fris, en ik draaide weer terug.

Andere gedachten, meer nachtelijke gedachten. Toen dat onlangs werd gezegd, dat over 'Parijs kapotgooien', ging dat niet als een mes door je hart? Waarom zei je niks?

Wat had ik dan kunnen zeggen? Soms: dat zou jammer van Parijs zijn? Misschien heb ik dat zelfs wel gezegd. Heb ik dat? Ik weet het niet meer precies. In ieder geval zou men vast en zeker hebben geantwoord: 'Natuurlijk, jammer zou het wel zijn.' En wat verder? Zoiets milds te zeggen zou laffer en leugenachtiger zijn dan helemaal te zwijgen. Maar wat had ik dan werkelijk moeten zeggen? 'Afgrijpselijk, barbaars, je weet niet wat je zegt...'? Nutteloos, volslagen nutteloos. Ze zouden niet eens boos zijn geweest. Alleen maar verwonderd. Ze zouden gelachen hebben. Of de schouders hebben opgehaald. Wat had je kunnen zeggen dat werkelijk op zijn plaats zou zijn geweest, doeltreffend zou zijn geweest, het pantser van gevoelloosheid stuk zou hebben geslagen, de eigen ziel gered zou hebben?

Ik spande me in om iets te bedenken. Ik bedacht niets. Er was niets. Zwijgen was beter.

Of onlangs, toen iemand anders - eigenlijk zelfs verder wel een aardige kameraad - met betrekking tot het proces over de brand in de Rijksdag had gezegd (hij had het heel gemoedelijk en zelfs goedmoedig gezegd): 'God, ik geloof toch niet dat zij het zijn geweest. Maar wat doet het eigenlijk ter zake? Er zijn toch genoeg getuigen

die bezwarende verklaringen afleggen. Dus kop eraf. Een paar meer of minder is niet belangrijk.'

Daarop kun je niets zeggen. Daarop valt er niets te zeggen. Daarop kun je alleen maar een bijl pakken en degene die het zegt de hersens inslaan. Dat inderdaad, ja, juist dat. Maar ik een bijl pakken? En trouwens, de man die het zei, is anders wel aardig. Onlangs, toen ik me 's nachts niet lekker voelde, is hij uit eigen beweging opgestaan en heeft me naar de latrine gebracht en een badjas om me heen geslagen. Ik kan hem toch niet de hersens inslaan... En wie weet of hij het 'privé' en 'eigenlijk' trouwens meent? Misschien was het maar een verspreking... Zo iets zeggen, wat hij doet, en het zwijgend aanhoren, wat ik doe, zit daar wel een groot verschil in? Het is bijna hetzelfde...

Ik ging weer wat verliggen, en mijn gedachten verplaatsten zich een beetje: en het dóén? Ja, daar komt het beslissende verschil... Zou iemand van ons, zou ik een uitweg vinden als men nu plotseling daden van ons verlangde? Als nu toch nog plotseling de oorlog zou uitbreken en wij zouden, hier en nu, het veld in worden gestuurd, en moesten schieten... voor Hitler... Nou? Zou jij je geweer wegmijten en overlopen? Of op je man naast je schieten? Die je gisteren nog bij het poetsen van je geweer geholpen heeft? Nou? Nou???

Ik kreunde en probeerde nu hevig niet meer verder te denken. Ik merkte dat ik met mijn hele persoon in de val zat. Ik had nooit naar het kamp mogen gaan. Nu zat ik in de val van de kameraadschap.

39

Overdag had je geen tijd om te denken en geen gelegenheid een individu te zijn. Overdag was de kameraadschap een geluk. Het

staat geheel buiten kijf: er bloeit een bepaald soort geluk in dergelijke 'kampen', en dat is nu juist het geluk van de kameraadschap. Het was een geluk om 's ochtends met elkaar over het terrein te lopen, om met elkaar poedelnaakt onder de warme douche in het doucheruimte te staan, met elkaar de pakketten te delen die nu eens de een, dan weer de ander van thuis kreeg toegestuurd, met elkaar de verantwoordelijkheid te delen voor iets wat deze of gene had uitgehaald, elkaar met duizenden één kleinigheden te helpen en bij te staan, elkaar in alles bij de dagelijkse gang van zaken onvoorwaardelijk te vertrouwen, met elkaar jongensachtig veldslagen en knokpartijen te houden, je helemaal niet van elkaar te onderscheiden, om te baden in een brede, zachte en veilige stroom van vertrouwen en vertrouwdheid... Wie zal ontkennen dat dit alles geluk is? Wie zal ontkennen dat er in het karakter van de mens iets is wat juist hiernaar verlangt en wat in het normale, vreedzame, civiele leven maar zelden aan zijn trekken komt?

Ik in ieder geval wil dat beslist niet ontkennen. En toch weet ik en beweer ik luid en duidelijk dat juist dit geluk, juist deze kameraadschap een van de vreselijkste middelen van ontmenselijking kan worden, en dat in handen van de nazi's ook geworden is. Het is het grote lokmiddel, het grote lokaas van de nazi's. Ze hebben de Duitsers met die bedwelmende kameraadschap, waar iets in hen naar verlangde, gedreven tot een delirium tremens. Ze hebben de Duitsers overal tot kameraden gemaakt en hen vanaf de meest weerloze leeftijd laten wennen aan dat verdovende middel: in de Hitler-Jugend, de SA, de Reichswehr, in een heleboel kampen en verenigingen, en ze hebben hun daarbij iets ontnomen wat onvervangbaar is en niet met het geluk van kameraadschap te betalen is.

Kameraadschap hoort bij de oorlog. Net als alcohol is ze een van de grootste troost- en hulpmiddelen voor de mens die onder on-

menselijke omstandigheden moet leven. Ze maakt het ondraaglijke draaglijk. Ze helpt om dood, smeerlapperij en ellende te doorstaan. Ze verdooft. Ze biedt troost bij het verlies van alle aardse goederen, hetgeen een noodzakelijke voorwaarde is. Ze wordt geheiligd door keiharde noodzaak en bittere offers. Waar ze van dat alles gescheiden wordt, waar ze slechts omwille van het genot en de bedwelming, omwille van zichzelf, nagestreefd en georganiseerd wordt, daar wordt ze een ondeugd. Dat ze een tijdje gelukkig maakt, verandert dat niet in het minst. Ze bewerkstelligt de ondergang en het verval van de mens zoals geen alcohol of drug dat doet. Ze maakt hem ongeschikt voor een eigen, verantwoordelijk, geciviliseerd leven. Ja, ze is in feite een middel waarmee de civilisatie ondermijnd wordt. Het prostitueren van deze kameraadschap, waartoe de nazi's de Duitsers verleid hebben, heeft dit volk te gronde gericht als niets anders.

Laat men niet over het hoofd zien op welke zeer centrale punten kameraadschap als vergif effect heeft. (Nogmaals: vergif kan gelukkig maken, lichaam en geest kunnen naar een gif snakken, en gif kan op de juiste plaats heilzaam en onontbeerlijk zijn. Maar daarom blijft het wel vergif.)

Kameraadschap, om de kern voorop te stellen, schakelt het eigen verantwoordelijkheidsgevoel volledig uit, zowel in burgerlijke zin als wel in, erger nog, religieuze. De mens die in een groep van kameraden leeft, is bevrijd van iedere zorg om het bestaan, van de onbarmhartigheid van de strijd om het bestaan. Hij heeft zijn rustplaats in de kazerne, hij heeft zijn eten en zijn uniform. Zijn dagindeling is hem van uur tot uur voorgeschreven. Hij hoeft zich in het geheel geen zorgen te maken. Hij valt niet meer onder de harde wet 'Ieder voor zich', maar onder de edelmoedig-zachte 'Allen voor één'. Het is een van de akeligste leugens dat de wetten van de kameraadschap harder zijn dan die van het individuele bur-

gerlijke leven. Ze zijn veeleer gewoonweg verzwakkend zacht en zijn alleen billijk voor soldaten in een werkelijke oorlog, voor de man die moet sterven: het pathos van alleen de dood permitteert en verdraagt deze afschuwelijke vrijstelling van verantwoordelijkheid ten aanzien van het leven. En men weet hoe incapabel zelfs dappere soldaten die te lang in het zachte nest van de groep van kameraden hebben geleefd, later dikwijls zijn om hun weg weer te vinden in het harde burgerlijke leven.

Veel erger is dat kameraadschap de mens ook de verantwoordelijkheid tegenover zichzelf, tegenover God en zijn geweten uit handen neemt. Hij doet wat iedereen doet. Hij heeft geen keus. Hij heeft geen tijd om na te denken (behalve als hij bij ongeluk alleen wakker wordt). De kameraden zijn zijn geweten en dit verleent hem absolutie voor alles, zolang hij maar doet wat iedereen doet.

‘Toen namen de vrienden de drinkbeker
En betreurden de droevige wegen des levens
En zijn bittere wet
En gooiden de jongen omlaag.
Naast elkaar stonden ze dicht opeen
Aan de rand van de afgrond
En gooiden hem omlaag met gesloten ogen
Niemand schuldiger dan zijn buurman
En gooiden er kluiten aarde
En platte stenen
Achteraan.’

Dit is van de Duitse communistische schrijver Brecht, en het is positief en lovend bedoeld. In dit opzicht, als in zovele, houden communisten en nazi's er dezelfde mening op na.

Wanneer wij – altijd nog referendarissen, intellectueel geschoolde academici, aankomende rechters en door de bank genomen beslist geen karakterloze zwakkelingen zonder overtuigingen – in Jüterbog binnen enkele weken verworden waren tot een verachtelijke, onnadenkend-lichtzinnige massa, waar uitspraken als bovengenoemde over Parijs of over de verdachten van de brand in de Rijksdag dagelijks kost waren, onweersproken bleven en tekenend waren voor het intellectuele niveau, dan waren we dat onder de druk van die kameraadschap geworden. Want kameraadschap betekent onontkoombaar het fixeren van het intellectuele niveau op het laagste, het uiterste nog maar net toegankelijke peil. Ze verdraagt geen discussie; discussie neemt in de chemische oplossing die kameraadschap heet, direct de schakering aan van gezeur en gekanker en is een doodzonde. In de groep van kameraden gedijen geen gedachten, maar slechts de meest primitieve denkbeelden van de massa, en deze opnieuw onontkoombaar; wie zich eraan wil onttrekken, zou zich buiten de groep plaatsen. Wat herkende ik die denkbeelden waardoor onze groep kameraden in het kamp na een paar weken absoluut en onontkoombaar werd beheerst! Het waren niet echt de officiële nazi-concepties, en het waren ook weer wel de nazi-concepties. Het waren de denkbeelden die onder ons als kind, tijdens de oorlogsjaren, hadden geheerst, de denkbeelden van Hardloopvereniging Oud-Pruisen, van de sportclubs uit de Stresemann-tijd. Een paar typische kerkers van de nazi-wereldbeschouwing hadden nog niet helemaal wortel geschoten. ‘Wij’ waren bijvoorbeeld niet werkelijk virulent anti-semitisch. Maar ‘wij’ waren ook niet bereid om daarin te volharden. Kleinigheden; wie zou zich daardoor laten storen. ‘Wij’ waren een collectief wezen, en met de hele intellectuele lafhartigheid en leugenachtigheid van dat collectieve wezen negeerden of bagatelliseerden we instinctief alles wat onze collectieve zelfgenoegzaamheid zou hebben kunnen verstoren... Een Duits rijk in het klein.

Het was opvallend hoe die kameraadschap alle elementen van individualiteit en beschaving ingrijpend ontwrachtte. Het belangrijkste domein van het individuele leven, dat zich niet zonder meer laat onderschikken bij die kameraadschap, is de liefde. Welnu, die kameraadschap heeft daar zo haar wapens tegen: obscene opmerkingen. Iedere avond in bed, na de laatste ronde, werden als een soort ritueel schuine moppen getapt. Dat hoort bij het onwrikbare programma van iedere mannenkameraadschap. En niets is onjuister dan de mening van heel wat schrijvers die hierin een uitlaatklep voor onbevredigde seksualiteit, een vervangende bevrediging en wat al niet meer willen zien. Die obscene opmerkingen waren bepaald niet prikkelend en lust verwekkend; ze hadden, integendeel, de bedoeling de liefde zo onappetijtelijk mogelijk te maken, haar zo'n beetje op het niveau van de spijsvertering te plaatsen en er juist een voorwerp van spot van te maken. De mannen die hier scabreuze dichtregels voordroegen en ruwe woorden voor vrouwelijke lichaamsdelen gebruikten, loochenden juist daarmee dat ze ooit teder, verliefd, vurig waren geweest, lief en beminne-lijk, en voor diezelfde lichaamsdelen heel zoete woorden gebruikt hadden... Ze waren te diep gezonken voor zulke burgerlijke liefelijkheden.

Het was vanzelfsprekend en passend bij de stijl dat ook burgerlijke wellevendheid en welgemanierdheid gemakkelijk ten prooi vielen aan de kameraadschap. Voorbij waren de tijden waarin men blozend en stuntelig een buiging had gemaakt en in salons blijk had gegeven van een goede opvoeding. Hier was 'klote' de normale misprijzende uitdrukking, 'Nou, stelletje hufters' een vriendschappelijk-gemoedelijke aanspreekvorm en 'kontje ketsen' een geliefd spel. Ook de dwang van het volwassen-zijn was hier weggenomen, maar in plaats daarvan was er de dwang van het jongens-zijn gekomen; zo overviel men 's nachts de kamer naast de ei-

gen met 'waterbommen', gevulde nappen, die men bij de overrompelde buren in bed gooide... Een veldslag volgde, onder vrolijk gelach, gekrijs en gejuich; een slechte kameraad die niet meedeed! Wanneer de wacht eraan kwam, dan verdween alles en iedereen in een oogwenk joelend van opwinding in bed. Daar in bed veinsde men snurkend dat men diep in slaap was. De vanzelfsprekende kameraadschap gebod dat ook de smadelijk overvallen buren tegenover de baas zogenaamd van niets wisten en liever beeerden dat ze zelf hun bedden nat hadden gemaakt. De nacht erop kon men zich wel prepareren op hun tegenoffensief...

Dit kan al doorgetrokken worden naar bepaalde bloedig-obscure oergebruiken van kameraadschap, die niet mogen ontbreken. Wie tegen die kameraadschap zondigde, met name wie de dandy speelde, opschepte en meer karakter toonde dan de kameraadschap permitteerde, werd overgeleverd aan het veemgericht en aan nachtelijke lijfstraffen. Onder de pomp te worden gezet was de sanctie voor kleine zonden. Toen echter iemand schuldig werd bevonden aan het feit dat hij zich bij de verdeling van de boterantsoenen – die trouwens destijds nog absoluut toereikend waren – bevoorreed had, werd er een verschrikkelijk veemgericht tegen hem op touw gezet. Grimmig werd de toe te passen procedure in zijn afwezigheid uitvoerig bediscussieerd; 's avonds in bed, toen de ronde gedaan was, heerste er een broeierige spanning als voor een executie. Zelfs om de ritueel voorgedragen scabreuze dichtregels werd niet werkelijk gelachen. 'Meier', klonk daar plotseling zwaar denderend de stem van de zelfbenoemde veemrechter, 'we hebben een hartig woordje met jou te spreken!' Maar voordat daar veel van terecht was gekomen, was de ongelukkige al uit bed gesleurd en gedwongen om op een tafel te gaan liggen. 'Iedereen geeft Meier een klap,' donderde de stem van de veemrechter, 'niemand zondert zich uit', en buiten hoorde ik de klappen petsen. Ik wist

me namelijk toch uit te zonderen. Ik had schertsend beweerd dat ik niet tegen bloed kon, en men had me genadig toegestaan om op de uitkijk te gaan staan. De ongelukkige schikte zich in zijn lot. Een klacht zou hem op grond van bepaalde obscure wetten der kameraadschap, die wij allemaal als een wolk, onheilspellend en onwillekeurig, op ons voelden drukken, werkelijk in levensgevaar hebben gebracht. Op een of andere manier raakte de zaak overigens weer in het vergeetboek, en bewoog de arme jongen zich na een paar dagen weer betrekkelijk argeloos in ons midden, zonder in zijn eer en waardigheid geschaad te zijn. Ook de wetten van eer en waardigheid waren absoluut niet bestand tegen de bijtende chemische oplossing die 'kameraadschap' heet...

Men ziet, ze is iets echt duivels, echt uiterst gevaarlijks, die veelgeprezen, onschuldige, mooie mannenkameraadschap. De nazi's wisten wel wat ze deden toen ze haar als de normale vorm van leven aan een heel volk oplegden. En de Duitsers, met hun geringe gave om autonoom te leven en persoonlijk geluk te creëren, stonden te trappelen om haar te omarmen, waren zo gewillig en belust om de tere, hoog groeiende, aromatische vruchten van de riskante vrijheid in te ruilen tegen de comfortabel laag hangende, weelderige, sappig-volle bedwelmende vrucht van een algemene, blindelinge, infamerende kameraadschap...

Men zegt dat de Duitsers geknecht zijn. Dit is maar half juist. Ze zijn tegelijkertijd iets anders – ergers – waarvoor nog geen woord bestaat. Ze zijn 'verkameraadschap'. Een verschrikkelijk gevaarlijke toestand. Men bevindt zich dan in een betovering. Men leeft in een droom- en illusionaire wereld. Men is er zo gelukkig en ook zo diep gezonken. Zo tevreden met zichzelf, en ook zo foeilelijk. Zo trots, en zo ontzettend gemeen en inferieur. Men denkt dat men op de hoogste toppen schrijdt en men kruipt in het moeras. Zolang de betovering voortduurt, bestaat er nauwelijks een middel tegen.

Deze toestand heeft echter, hoe gevaarlijk hij ook is, zijn zwakke plek, net zoals iedere toestand die op bedrog, doping en abracadabra berust. Hij verdwijnt namelijk spoorloos op het moment waarop de voorwaarden ervan van buitenaf wegvallen. Men heeft dit zelfs bij echte, deugdelijke kameraadschap in de strijd ontelbare malen waargenomen: mannen die in de loopgraven zonder meer hun leven voor elkaar ingezet hebben en meer dan eens hun laatste sigaret met elkaar gedeeld hebben, voelen de grootste terughoudendheid, schroom en verlegenheid tegenover elkaar als ze elkaar later in burger ontmoeten, en het is níet deze ontmoeting in burger die daarbij bedrieglijk en onwaarachtig is. Bij onze op nazi-leest geschoeide snelle en onsolide gewrochte Jüterbogse ad-hoc-kameraadschap volgde de vervluchtiging met een spookachtige snelheid: binnen één week en tussen twee 'kameraadschapsavondjes' in.

Het ene avondje was onze afscheidsavond in Jüterbog. Het was, kort gezegd, een orgie van kameraadschap. Er heerste een feestelijke dronkenmansstemming van eeuwige trouw, en als we elkaar niet toch al allemaal getutoyeerd hadden, dan zouden we die avond daartoe beslist allemaal zijn overgegaan en erop hebben gedronken. Er werden toespraken gehouden, en het hoofd van het kamp, een leider van een SA-eenheid die de aftocht van zijn manschappen en de inval van de Reichswehr had overleefd, onthulde in zijn toespraak eindelijk het geheim van onze 'wereldbeschouwelijke scholing': er waren helemaal geen grote redevoeringen nodig, zei hij, zelfs geen instructies en toelichtingen, men hoefde ons, Duitse jonge mannen, slechts in de juiste omgeving te plaatsen en ons uit het leugenachtige, burgerlijke milieu en van achter onze rotte, stoffige stukken weg te halen, en dan bleek geheel vanzelf dat we ei-

genlijk echte nationaal-socialisten waren. Dat was nu juist het geheim van het succes van het nationaal-socialisme, dat het aan iets appelleerde wat alle Duitsers diep in hun wezen hadden. Wie van ons nog niet met zijn verstand nationaal-socialist was, die wist nu toch wel zeker dat hij het met zijn bloed was. Nou, en dan zou het met dat andere ook wel in orde komen...

Het verschrikkelijke was dat deze toespraak welbeschouwd een kern van waarheid bevatte. Men hoefde ons werkelijk alleen maar in bepaalde levensomstandigheden te plaatsen, en er voltrok zich een soort chemisch proces, dat de eigen persoonlijkheid aantastte en hulpeloos-kneedbaar materiaal dat voor alles geschikt was van ons maakte... Deze avond was dit proces op zijn hoogtepunt. De verbroedering was grenzeloos. Iedereen prees iedereen en iedereen toastte op iedereen. De luitenant prees onze militaire prestaties. Wij prezen het strategisch genie van de luitenant. De onderofficier, op wie een geestige toast in diens eigen ruw-beeldende stijl was uitgebracht, verklaarde dat hij nooit had gedacht dat er van juristen en doctoren zulke goede soldaten konden worden gemaakt. Sieg Heil.

Enkelen hadden komische gedichten geschreven en droegen die voor onder het gejuich van een al totaal laveloos en kritiekloos geworden publiek. Daarna werd als afscheid nog eenmaal gezongen dat wij de zwarte bende van Geyer waren, en bij het heia, hoho werden vol woest genot stoelen en bierglazen kapotgesmeten. We leken op een horde bijzonder zelfgenoegzame kannibalen bij een overwinningfeest. Daarna overvielen we een andere kamer met waterbommen en er volgde een veldslag als nooit tevoren. Plotse-ling echter kwamen er een paar stomdronken op het idee om nog iemand van ons onder de pomp te zetten, niet omdat hij zich ergens schuldig aan had gemaakt, maar gewoon zomaar, als een symbolisch mensenoffer aan de god van de kameraadschap. Toen de

persoon in kwestie niet wilde, stelden zich direct verschillende anderen beschikbaar als plaatsvervangend slachtoffer, maar daarmee namen de dronken offerpriesters geen genoegen. Dus traden weer anderen als bemiddelaar op en praatten fijntjes in op het weerspannige type, dat hij het toch moest doen, vrijwillig, gewoon zomaar, omwille van de kameraadschap en om de avond niet met een wan-klank te laten eindigen. Het was lichtelijk spookachtig, maar tegelijkertijd verrukkelijk door de feestelijke stemming, de alcohol en de waanzin. 'Goed,' zei het slachtoffer uiteindelijk, 'ik zal het doen, maar jullie mogen alleen mijn hoofd onder de pomp houden, mijn pyjama wil ik niet meer nat maken.' Dat beloofden ze. Maar eenmaal onder de pomp werd hij er toch helemaal onder geduwd. 'Jullie hufters,' riep hij, maar het homerische gelach dat hij als antwoord kreeg, liet hem uiteindelijk geen andere keus dan zelf maar mee te lachen. Een orgie, een enorm minderwaardig feest.

De volgende dag reden we naar Berlijn, en de week daarop deden we examen. Alles was plotseling heel anders. We droegen weer burgerkleding, aten met mes en vork van een bord, maakten gebruik van de wc, zeiden bij het eten 'dank u zeer' in plaats van 'klo-te', maakten een buiging voor de bedaagde heren die ons examineerden, antwoordden op hun vragen in keurig Hoog-Duits en gaven tekst en uitleg over volstrekt vergeten zaken als daar zijn het hypotheekrecht of het huwelijk in gemeenschap van goederen. Sommigen zakten voor het examen en anderen slaagden. Er gaapte plotseling een diepe kloof tussen beide groepen.

Ook zag je je kennissen weer. Je kon weer 'Goedendag' zeggen in plaats van 'Heil Hitler'. Je had weer gesprekken, echte gesprekken. Je ontdekte weer dat je nog leefde, en leerde jezelf opnieuw kennen. Gevraagd hoe het in het kamp was geweest, antwoordde je wat verlegen: 'Ach, niet zo erg', en je vertelde kort dat je schieten had geleerd en ook heel vreemde liedjes. Ik begon weer aan

Parijs te denken als aan iets reëls. In het kamp had dat geen werkelijk bestaan gehad. Je dromen vervlogen er... Wel ging ik met een licht beklemd, onaangenaam voorgevoel naar het gebouw op de Kurfürstendamm waar we met elkaar voor het afscheidsfeest hadden afgesproken. Toch ging ik nog. Zover reikte de betovering nog.

Het werd een pijnlijke avond. De Jüterbogse zwelgpertij was precies acht dagen daarvoor geweest. Hier waren we nu allemaal weer samen, minus de gezakten, die verbitterd weggebleven waren, maar het was alsof iedereen elkaar voor het eerst in zijn leven zag. Zo in burgerkleding zag iedereen er totaal anders uit, en heel wat mensen herkende ik niet eens. Ik zag dat sommigen fijne, sympathieke gezichten hadden en anderen bepaald onaangename. In het kamp was dit verschil niet zo opgevallen.

De conversatie wilde niet vlotten. We hadden geen zin meer om over het examen te praten (wie praat er nu graag over een examen als je er al voor geslaagd bent!); maar, vreemd, ook aan de belevenissen in het kamp wilde niemand meer echt herinnerd worden. Een paar, die stevig toespelingen begonnen te maken, stuitten op onbegrip en geringe bijval, en gaven al snel op. Het was bijna weer een beetje als op de eerste dag op het station in Jüterbog. Het hinderlijkste was dat wij elkaar toch nog wel moesten tutoyeren. Met 'u' en 'collega' zou de conversatie gemakkelijker zijn verlopen.

We vroegen naar elkaars toekomstplannen en brachten halfhartig een toast op elkaar uit. Er werd wat luid door een bandje gespeeld, en het gerammel en gekweel ervan vulde de pauzes in de conversatie. De SA-ers vormden al gauw een kliek en bespraken hogere SA-politiek. Ze scholden op de partij en de 'administratieve rompslomp' en brachten toasts uit op groepscommandant Erbst. Wij deden daar niet aan mee. We geloofden het wel.

Al snel viel het hele gezelschap in groepjes uiteen. Ik ging bij een jongen zitten met wie ik al in Jüterbog dikwijls, op zondagen, buiten het kamp, heel aardig over muziek had kunnen praten. Het bleek dat we beiden de zondag ervoor naar een concert van Furtwängler waren geweest. We recenseerden het vol vuur. 'Ach, hoor die schriftgeleerden nou eens,' zei iemand, die een poosje naar ons had staan luisteren. We keken niet-begrijpend op en lieten ons niet storen.

Toch werd de avond snel almaar triester, en al tegen twaalf uur begon men steels op de klok te kijken. Toen viel het gezelschap geheel uiteen: aan een tafel in de buurt trok een groep meisjes van twijfelachtig allooi de aandacht, en enkelen van ons begonnen met hen te flirten en schoven geleidelijk op naar de andere tafel of haalden die schoonheden aan onze tafel erbij... 'Nu wordt het vervelend,' verklaarde er iemand nogal luid, en bij zijn voorstel om op te breken sloot een hele groep zich direct bereidwillig aan. Ook ik ging mee.

Op straat was er nog iemand die voorstelde om naar een ander café te gaan, maar kijk aan, op het voorstel volgde een absolute stilte. Wat mij betreft, ik zag net een bus aankomen. 'O, mijn bus!' riep ik, 'tot ziens', ik wuifde nog en slingerde me naar binnen.

De groep stond nog op dezelfde plek. Ik heb niemand ooit nog teruggezien. De bus voerde me snel weg, en ik voelde me koud, beschaamd en bevrijd.

NAWOORD

DOOR

OLIVER PRETZEL

Het zal de lezer niet zijn ontgaan dat het eind van het boek de belofte die aan het begin werd gegeven, niet inlost. Men zal het gevoel van tijdelijk bezworen onheil en kortstondige vreugde, dat met het afsluitende citaat van Hölderlin wordt uitgedrukt,^{*} nauwelijks kunnen typeren als een 'uiteindelijk de strijd staken, of die op een ander niveau voeren'. Het boek is duidelijk onvoltooid, en men vraagt zich af waarom het terzijde werd gelegd, en wellicht ook hoe het na zo veel jaren opnieuw opdook en gepubliceerd werd. Op deze vragen zal ik in dit nawoord een zo goed mogelijk antwoord geven.

Toen ik het manuscript na de dood van mijn vader, Sebastian Haffner, vond, wist ik aanvankelijk absoluut niet hoe en in welke periode het ontstaan was. Mijn vader, die op latere leeftijd nogal bescheiden dacht over zijn werk en bijzonder kritisch stond tegenover het werk uit zijn eerste jaren in Engeland, had me er nooit een woord over gezegd. Hij had menigmaal over jeugdwerken gesproken, en ook over zijn werk bij *The Observer* vanaf circa 1941; over de gepubliceerde boeken, die voorafgegaan waren aan dat werk, liet hij zich eerder wat beschroomd uit.

De datering van het manuscript moest ik dus aanvankelijk afleiden uit de inhoud. Na de publicatie ben ik op diverse andere informatiebronnen attent gemaakt, die allemaal mijn datering van 1939 bevestigen. Aan de hand van deze bronnen, in de eerste plaats een doctoraalscriptie van mevrouw Jutta Krug, maar ook aan de

^{*} Pretzel doelt hier op de slotregels van hoofdstuk 34 (zie blz. 242). Met die regels eindigde de vorige editie. Zie ook het naschrift op blz. 313. (Noot vert.)

hand van brieven die mijn ouders aan de eerste man van mijn moeder, Harald Landry, schreven,^{*} kan de ontstaansgeschiedenis van het manuscript goed gereconstrueerd worden.

Mijn vader was in de late zomer van 1938 naar Engeland uitgeweken, enkele maanden nadat mijn moeder Erika erheen was gegaan. Op deze dubbele vlucht wordt vermoedelijk gedoeld met dat 'de strijd staken'. Helemaal zonder vrienden en steun waren mijn ouders niet, maar ze waren straatarm. Mijn vader, die zich in Duitsland uiteindelijk een goede positie bij de Ullstein-pers had verworven, was in Engeland totaal onbekend. Hij beheerste de taal maar net voldoende, sprak veel beter Frans dan Engels. Hij had zelfs een Leica aangeschaft,^{**} omdat foto's niet van taal afhankelijk zijn, maar het ontbrak hem helaas aan het oog van een fotograaf, zijn talent was gelegen in schrijven en spreken. Bovendien had hij aanvankelijk slechts een verblijfsvergunning voor een heel beperkte termijn op grond van een zogenaamde opdracht voor een blad van de Ullsteinpers en moest hij herhaaldelijk om een verlenging verzoeken, die steeds moeilijker te krijgen was. Een werkvergunning had hij niet.

De uitgever Frederic Warburg vermeldt in het tweede deel van zijn memoires *All Authors are Equal*: 'In het voorjaar van 1939 heeft Haffner me in vertwijfelde toestand het concept van een boek dat hij van plan is te schrijven, toegestuurd. [...] Het moest een politieke autobiografie zijn. Ik herinner me dat het het briljantste concept was dat me ooit onder ogen is gekomen.'^{***}

^{*} Ik ben de heer Georg Wiesing-Brandes, die mij deze brieven uit de nalatenschap van Landry deed toekomen, bijzonder veel dank verschuldigd.

^{**} Deze camera werd eerst verpand en daarna, in de zomer van 1939, voor 21 pond verkocht.

^{***} Frederic Warburg: *All Authors are Equal* (Londen, Hutchinson, 1973), 6.

Het gaat hier kennelijk om onderhavige tekst. Hoe het concept eruitzag en of er wellicht een paar proeven van de tekst bij waren, is nu niet meer vast te stellen, maar ik ben geneigd te denken dat er op dat moment op z'n minst een begin was gemaakt met het boek. In ieder geval betaalde Warburg op grond hiervan mijn vader een voorschot van twee pond per week. De financiële situatie van Warburgs uitgeverij was destijds vrij onzeker, ofschoon Warburg beroemde auteurs als Thomas Mann uitgaf, en twee pond was ook toen geen groot bedrag, maar het was net genoeg om van te leven en het verlichtte de situatie van mijn ouders beslissend. Mijn vader heeft er lang na de oorlog Warburg nog voor bedankt: 'Nooit voor- of nadien in mijn leven was ik zozeer van een last bevrijd.'

Warburg hielp ook met de verblijfsvergunning. Op 13 juni 1939 schrijft mijn vader aan Landry: 'Ik ben vandaag verlost van een grote angst en depressie. Het *Home Office* heeft zich na herhaalde bezwaren van Ursel [een zuster van mijn moeder, o.p.] en een "*very strong letter*" van Warburg "*in praise of my literary capacity and sterling character(!)*" laten vermurwen en me een vergunning voor een jaar gegeven, onder de voorwaarde "*to do literary work solely on behalf of Messrs. Secker & Warburg*".'

Mijn vader schreef dus gedurende de lente en de zomer van 1939 aan het manuscript. Op een gegeven moment werd ook begonnen met een Engelse vertaling, die bewaard is gebleven. Wie haar gemaakt heeft, is niet bekend. Zeker is dat die vertaling niet van een Engelsman kan zijn. Ze eindigt abrupt, nog eerder dan het Duitse manuscript, aan het einde van het eerste gedeelte, de 'Proloog'.

Op 20 augustus 1939 schrijft mijn vader aan Landry: 'Ik werk, maar ben niet werkelijk geïnspireerd en vorder te langzaam. Eergisteren heb ik net het derde hoofdstuk ingeleverd.' Met het woord 'hoofdstuk' bedoelt hij kennelijk, zoals uit de hiernavolgende brief blijkt, de drie gedeeltes van dit boek: proloog, de revolutie en afscheid.

Warburg meldt ook dat mijn vader hem najaar 1939 had voorgesteld om het project waaraan hij had gewerkt op te geven voor een ander boek, dat meer betrekking had op de Engelse positie en de inmiddels uitgebroken oorlog, met de Duitse titel *Deutschland, ein Abriß*. Warburg schrijft: ‘Het boek [*Het verhaal van een Duitser*] werd nooit voltooid. Toen Haffner de helft had geschreven, brak de oorlog uit, en hij was van mening dat hij nu iets moest schrijven dat minder persoonlijk was en duidelijk meer politiek.

In de late herfst van 1939 stuurde hij me verschillende hoofdstukken van *Deutschland, ein Abriß*. [...] Ik stelde voor om de titel te wijzigen in *Germany: Jekyll & Hyde*.’*

In een brief aan Landry van 6 oktober 1939 wordt het nog preciezer beschreven: ‘Zelf ben ik nu dus toch nog naast mijn eigenlijke boek [*Het verhaal van een Duitser*], waarvan (slechts) vier hoofdstukken en 270 pagina’s zijn geschreven, begonnen met een klein ander boek, dat niet meer dan 200 pagina’s zal beslaan en *Deutschland, ein Abriß* heet. Heb acht hoofdstukken: 1. Hitler, 2. De nazi-leiders, 3. De nazi’s, 4. De loyale bevolking, 5. De niet-loyale bevolking, 6. De oppositie, 7. De emigranten, 8. Mogelijkheden. Laat in deze indeling alle in Duitsland rondwarrelende – invloedrijke of machteloze – gedachten, tradities, aanzetten, emoties enz. aan bod komen. Duidelijk bedoeld als een beknopt overzicht en handboekje voor de Engelse propaganda met betrekking tot Duitsland, als (natuurlijk) voor *the general reader*. Heb het over het geheel genomen vrij rustig en niet-polemisch gehouden, zonder van mijn hart een moordkuil te maken. Aardig idee?’

Het manuscript van *Het verhaal van een Duitser* waarover we beschikken, heeft, inclusief de hiaten, 234 pagina’s en bovendien slechts drie grote hoofdstukken, van een vierde ontbreekt ieder spoor, en ook het derde lijkt geenszins afgerond.

* Ibidem, 7.

Al in januari 1940 heeft mijn vader het voltooide manuscript van *Germany: Jekyll & Hyde* bij Warburg ingeleverd. Dit boek zou het begin van de carrière van mijn vader in Engeland worden.

Voor zover ik weet, heeft mijn vader zich gedurende de oorlogsjaren niet verder beziggehouden met het manuscript van *Het verhaal van een Duitser*. Waarom zou hij ook? Het thema was niet meer interessant, hij was nu een 'virtuele Engelsman' geworden en schreef vanuit het Engelse standpunt. Maar dat hij het boek niet was vergeten, laten een paar bladzijden zien die hij tijdens een wat langer verblijf in Duitsland in 1946 heeft neergeschreven. Vreemd is dat ze in twee talen geschreven zijn. Misschien heeft het verblijf in zijn verpletterend verslagen vaderland hem geïnspireerd om terug te blikken op zijn leven. Dit gedachtespel heeft verder niets opgeleverd, maar ik citeer hier de titels, omdat ze duidelijker maken hoe het boek wellicht verder zou zijn gegaan.

De eerste pagina schetst een grove indeling:

~~Mijn paradoxale leven~~

Dans in het hol van de leeuw

Een kroniek van het privé-leven in de jaren dertig

Voorwoord

I Debacle als avontuur

II Een grandioze mislukking

III Berusting met hindernissen

IV Carrière tegen wil en dank

V Gevaar

~~VI Emigrant in Engeland~~

Nawoord

Hierna volgen vijf bladzijden voor de vijf gedeelten, waarbij echter de laatste drie niet verder onderverdeeld zijn. De titels zijn deels gewijzigd ten opzichte van de grove indeling:

- I Afscheid en kentering
 - Mijn vader
 - Frank Landau
 - Teddy
 - Februari 1933
 - Een Berlijns carnavalsbal
 - De nep-revolutie
 - De revolutie
 - Vrijdag 31 maart
 - Zaterdag 1 april
 - Het gerechtshof, april 1933
 - Achtergrond bij 1933
 - Uiteenvallen van een vriendenkring
 - Mijn vader II
 - Charlie
 - Teddy II
 - Jüterbog I: aankomst
 - Jüterbog II: wereldbeschouwelijke scholing
 - Jüterbog III: en ik?
 - Jüterbog IV: kameraadschap
 - Jüterbog V: de twee feestjes
 - Gesprekken en visites
 - Zelfportret december 1933
- II Grandioze verliezen
 - Intermezzo: Teddy III
 - Hotel Foyot
 - Café de Tournon
 - T.
 - Het verhaal van T.
 - Hoe de tijd vergaat
 - 10 april

- ii april
- 12 april
- Isle St. Louis
- Intermezzo: Frank Landau ii
- Berusting en geluk
- De onderwereld
- Afscheid
- Berlijn, juni 1934
- Samenleven met de linkerhand
- De naturist
- Hotel des Bois
- Intermezzo: Teddy iv
- Over het geluk
- Parijs, 9 oktober 1934
- iii Berusting met hindernissen
- iv Carrière tegen wil en dank
- v Verlate vlucht

Het gaat hierbij duidelijk om een ander concept, daar de gehele, voor de hedendaagse lezer zo belangrijke voorgeschiedenis vanaf de Eerste Wereldoorlog tot aan de machtsovername van Hitler ontbreekt. Toch krijgt men uit deze opzet een idee hoe *Het verhaal van een Duitser* verder zou zijn gegaan. Tot aan het hoofdstuk 'Teddy ii' komen de titels van die opzet overeen met de hoofdstukken die we hadden. Daarna moest kennelijk het kamp voor referendarissen in Jüterbog uitgebreid worden behandeld. Vervolgens komt het eerste verblijf in Parijs in het voorjaar van 1934, door mijn vader duidelijk als een eerste poging tot emigratie beschouwd, en daarna de terugkeer naar Berlijn. Wat er in die hoofdstukken stond, is helaas voor altijd verloren, want afgezien van een enkele anekdote heeft mijn vader ons kinderen niets verteld over deze jaren. Het

concept eindigt met de vlucht van mijn ouders naar Engeland, waarover wij iets meer, maar beslist niet heel veel weten.

Na dit gedachtespel heeft mijn vader het werk aan het boek niet weer opgenomen, het boek bleef samen met ander vooroorlogs werk in zijn bureau liggen: een roman, een novelle, een paar korte verhalen en heel wat feuilletons voor de Ullsteinpers uit de jaren dertig.

Tweemaal heeft hij een hoofdstuk uit het manuscript gehaald en afzonderlijk voor publicatie aangeboden. Het gaat om hoofdstuk 10 over de enorme inflatie in 1923 en om hoofdstuk 25 over de eerste boycot van de joden op 1 april 1933. Aan wie hij het eerste van deze twee hoofdstukken heeft aangeboden, is mij niet bekend, en het hoofdstuk is nog steeds zoek. Het tweede heeft hij in 1983 *Stern* ter beschikking gesteld. Het verscheen bij de vijftigste herdenkingsdag van de gebeurtenissen die hij beschrijft. Daarom vermoed ik dat hoofdstuk 10 in 1973 is verschenen. Beide malen heeft mijn vader zich kennelijk geen zorgen gemaakt over de volledigheid van het manuscript en heeft hij de ingestuurde pagina's nooit teruggevraagd. Hij lijkt het ongeveer net zo benaderd te hebben als een boer in de Middeleeuwen Romeinse ruïnes: het geheel is nutteloos, maar er zijn fraaie, bruikbare brokstukken bij.

Zo stond het ervoor met het manuscript dat ik na de dood van mijn vader vond. Hoe het zover kwam en wat ervan terecht kwam, zal ik nu vertellen.

In de laatste jaren van zijn leven, toen mijn vader te zwak was om nog te schrijven, zocht ik hem zo vaak ik kon op en praatten we over wetenschap, politiek en natuurlijk over vertrouwelijke dingen en af en toe, wanneer ik een goed aanknopingspunt had, ook over zijn leven. Nu zit ik met veel vragen die ik hem destijds had moeten stellen, maar hij was bescheiden en wilde zich niet opdringen, gaf pas informatie wanneer men met iets duidelijk op de

proppen kwam, en de kennis ontbrak me om de juiste vragen te stellen. In alle bescheidenheid meende hij dat hij iets had geschreven wat het waard was om behouden te blijven en dikwijls besprak hij zijn nalatenschap met mij. Van zijn vroege werken noemde hij met name een roman die in een geheim vakje van zijn bureau zou zijn weggeborgen.

Toen mijn vader in januari 1999 stierf, nam mijn zuster contact op met het Bundesarchiv en kwam uit ons beider naam overeen om daar zijn nalatenschap te bewaren. Ik sorteerde daarna de papieren in zijn werkkamer, keek ze vlug door om het belang ervan te beoordelen en zocht vooral naar de roman in het 'geheime vakje'. Het bureau van mijn vader had evenwel geen geheim vakje meer. Halverwege de jaren tachtig had hij een van de twee bureaus die hij bezat, aan mijn zoon Boris gegeven en het ander als zijn eigen bureau in gebruik genomen. Het bureau dat hij had weggegeven, had een geheim vakje, dat echter leeg was, het andere dat hij had gehouden, had er geen. Ik nam dus aan dat de roman bij de andere papieren lag, maar ook daar werd hij niet teruggevonden. Heel veel later ontdekten we het werk bij toeval, weggestopt in een tussenruimte onder een lade van een ladenkast vol met werk van zijn tweede vrouw, Christa Rotzoll.

Tijdens het zoeken naar deze roman stuitte ik echter om te beginnen op de Engelse vertaling van *Het verhaal van een Duitser*, die in een map met het opschrift 'Autobiography' lag. Ik was enigszins teleurgesteld over het slechte Engels en legde de map terzijde. Algauw daarna vond ik echter het Duitse manuscript, en dat fascineerde me direct. Er waren nog andere vondsten die me bezighielden, bijvoorbeeld een fragment van een familieaangelegenheid van mijn grootvader van zo'n twintig getypte pagina's lang. Aan publicatie dacht ik alleen voor zover ik (en meer nog mijn zuster) de werken wilde beschermen tegen publicatie zonder autorisatie.

Daarom maakten we met het Bundesarchiv de afspraak dat een paar werken van onze keuze apart zouden worden behandeld, waartoe natuurlijk de beide autobiografische manuscripten behoorden. Het Bundesarchiv verplichtte zich om de erfgenamen fotokopieën van deze werken te leveren.

Bij de voorbereiding van het ontruimen van de woning werden wij geholpen door de Berlijnse journalist en uitgever Uwe Soukup. Ik liet hem het manuscript van *Het verhaal van een Duitser* hoofdzakelijk zien omdat ik wist dat hij mijn vader bewonderde en omdat ik hem als vriend beschouwde, aan wie we dank verschuldigd waren. Hij was de eerste die over publicatie sprak, en er direct mild aan toevoegde ‘maar niet bij mij, bij een grotere uitgeverij’. Maar nog was het niet zover, er ontbraken immers die twee hoofdstukken, en met zulke grote hiaten kon het boek niet uitgegeven worden. Uwe Soukup kwam er ook achter wat er gebeurd was met hoofdstuk 25. In de door hem gepubliceerde bloemlezing *Zwischen den Kriegen* van mijn vader bevond zich een artikel uit *Stern*, getiteld ‘Abschied’. Uit de inleiding bij dit artikel bleek duidelijk dat het ging om een ingekorte versie van het ontbrekende hoofdstuk. Ik nam me voor om *Stern* te schrijven en ernaar te informeren.

De beloofde fotokopieën kregen we van het Bundesarchiv in mei 1999. Ik vroeg *Stern* om inlichtingen over het manuscript van hoofdstuk 25, maar kreeg het antwoord dat men het manuscript niet bewaard had. Het ontbrekende hoofdstuk over 1923 kon ik al helemaal niet traceren. Daarop besloot ik om in de zomer dit ontbrekende hoofdstuk uit de Engelse vertaling te reconstrueren, wat vanwege de zichtbaar letterlijke vertaling niet al te moeilijk was. Inmiddels heb ik minstens één woord gevonden dat vermoedelijk in het origineel anders was dan ik het weergaf. Ik heb het Engelse ‘Saviour’ met ‘Erlöser’ [verlosser] weergegeven, maar in een later hoofdstuk zag ik dat mijn vader het heeft over de ‘Münchner Hei-

land' [Heiland]; 'Heiland' zal hij vermoedelijk ook in hoofdstuk 10 hebben gebruikt.

Toen de vertaling in de herfst van 1999 klaar was, zetten mijn zuster en ik ons samen in voor de publicatie van het boek. In het voorjaar had ik een brief van Michael Neher van de Deutsche Verlags-Anstalt (DVA) gekregen waarin hij zijn interesse kenbaar maakte om werken uit de nalatenschap van onze vader te publiceren. Mijn zuster bereidde een tentoonstelling voor, dus bood ik de uitgeverij het boek aan en schreef onder andere: 'Het [manuscript] heeft niet de bondige stijl die hij zich, als Sebastian Haffner, eigen heeft gemaakt. Zijn stijl is integendeel meer emotioneel en "literair". [...] Het biedt echter een grafisch beeld van zijn tijd.'

Michael Neher reageerde buitengewoon enthousiast op het aanbod. Hij loste ook het laatste probleem op dat publicatie in de weg stond. Aangezien de hoofdstukken in het manuscript niet op een nieuwe pagina beginnen, ontbraken bij beide hiaten ook de begin- en eindzinnen van de aansluitende hoofdstukken. Bij hoofdstuk 10 was dat geen probleem, ik vertaalde eenvoudigweg de leemten uit het Engels. De vertaling stopt echter bij hoofdstuk 15 en kon ons dus niet uit de brand helpen bij hoofdstuk 25. Omdat aan het slot van dit hoofdstuk het gedeelte 'De revolutie', eindigt, begon hoofdstuk 26 op een nieuwe bladzijde, hoofdstuk 24 daarentegen stopt midden in een zin. Neher zag dat als men deze ene net begonnen zin wegliet, het hoofdstuk een volstrekt plausibel slot had. Dus werden de woorden 's Morgens in het gerechtshof had ik...' aan het eind van dit hoofdstuk geschrapt. De eerste oplage werd onder vrij grote tijdsdruk voorbereid. Zo kon het gebeuren dat per ongeluk één pagina van het manuscript werd weggelaten. Die pagina is in deze editie* op bladzijde 19 weer ingevoegd.

* Bedoeld wordt de Duitse uitgave, in de eerste druk van de Nederlandstalige uitgave was die bladzijde al ingevoegd. (Noot vert.)

Dat het boek zo'n succes zou hebben, heb ik niet kunnen dromen. De reactie van pers en publiek heeft me aanvankelijk verbluft, met name omdat het toch een onvoltooid werkstuk is en halverwege 1933 onbevredigend afbreekt, waarna toch nog zoveel ergers kwam. Achteraf kan het echter wel verklaard worden: het boek beantwoordt, en wel in de vorm van een ooggetuigenverslag, de vraag 'Hoe kon het zover komen?', een vraag die de latere generatie altijd gesteld heeft aan de generatie van voor de oorlog, en daarop meestal het antwoord heeft gekregen: 'We hebben van niets geweten'. Het boek ontkracht dit antwoord volstrekt ondubbelzinnig: wie niets zag, zag niets omdat hij niets wilde zien. Maar anderzijds maakt het de psychische gesteldheid van het Duitse volk gedurende het interbellum inzichtelijk en maakt daarmee de opkomst van de nazi's begrijpelijk, zonder die te vergoelijken. De niet-begrepen en niet-verwerkte nederlaag in de Eerste Wereldoorlog, de onderdrukte revolutie, het avontuur van de inflatie, de impopulaire republiek en niet in de laatste plaats de lafheid van de democratische politici, dit alles wordt zo direct en overtuigend beschreven dat men denkt te zien dat het helemaal niet anders zou hebben kunnen gaan.

Hoe wenselijk het ook zou zijn geweest dat mijn vader na de oorlog het boek toch nog zou hebben voltooid, het zou anderzijds een groot gemis zijn geweest als hij daarbij de voorgeschiedenis vanaf de Eerste Wereldoorlog tot aan 1933 had weggelaten.

Oliver Pretzel

Londen 2001

NASCHRIFT

In maart 2002 vernamen mijn zuster Sarah Haffner en ik van het Bundesarchiv dat een jonge historicus, Jürgen Peter Schmied, die hier in 2000 begonnen was met het ordenen van de papieren van onze vader, twee manuscripten had gevonden die bij *Het verhaal van een Duitser* horen.

Het gaat bij het eerste van de twee om de ontbrekende getypte tekst van hoofdstuk 25. Door deze tekst in te voegen is het nu mogelijk om de laatste passage van hoofdstuk 24 aan te vullen en de destijds door *Stern* ingekorte passages in hun oorspronkelijke staat te herstellen.

Bij de tweede vondst gaat het om 38 handgeschreven pagina's, die het verhaal tot aan december 1933 voortzetten en in zes extra hoofdstukken het kamp voor referendarissen in Jüterbog beschrijven. Deze bladzijden brengen het totale manuscript op de omvang die mijn vader in zijn in het nawoord geciteerde brief van 6 oktober 1939 heeft aangegeven. Ofschoon ze slechts in de vorm van een eerste ontwerp beschikbaar zijn, zijn ze hier ongewijzigd afgedrukt.

Met deze beide aanvullingen stemt het boek, op het terugvertaalde hoofdstuk 10 na, nu volledig overeen met de staat die het manuscript in de herfst van 1939 had toen het terzijde werd gelegd.

Oliver Pretzel

Londen 2002